

Östbulletinen

Nr. 2, 2014, årgång 18

Innehåll:

Anschluss 1938 och 2014. Likheter och skillnader

Ingmar Oldberg.....3

Rysslands strävan västerut eller Vad hände vid Gangut 1714?

Barbara Lönnqvist7

Pusjkins evigt aktuella poem *Magnus Ljunggren*.....11

Recension av Bohumil Hrabal: Den lilla staden *Olof Kleberg*15

Sällskapet

FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Anschluss 1938 och 2014. Likheter och skillnader

Ingmar Oldberg, associerad forskare vid Utrikespolitiska institutet

”Die Ziele standen fest, die Methoden nicht, die Daten nicht.--- Immer war es seine Art, zu warten, mit honigsüßen Worten zu betrügen, dann blitzschnell Gelegenheiten zu ergreifen.”¹

Den 1 mars 2014 publicerade den ryska nättidningen Vedomosti en artikel av historieforskaren vid utrikesministeriets högskola Andrej Zubov, som påvisade likheter mellan Rysslands anfall på Krim och Hitlertysklands Anschluss av Österrike i mars 1938. Zubovs modiga och träffsäkra artikel ledde till att han avskedades, åtminstone tillfälligt. (För översättning, se bloggen <http://staffanskott.wordpress.com>)

Zubov hade många poänger. Trots vissa skillnader i geografi och styrkeförhållanden mellan Nazityskland/Österrike och dagens Ryssland/Ukraina finns det flera oroande likheter i fråga om politiska drivkrafter och tillvägagångssätt. Här görs ett försök att lite mer utförligt och systematiskt påvisa både likheter och skillnader mellan de två fallen och uppdatera Zubovs analys fram till den pågående utvecklingen i östra Ukraina.²

Den nationella faktorn

Nazi-Tyskland var en diktatur med ett enda tillåtet parti, en ledarkult och en effektiv propagandaapparat. Hitler besjälades av en militant nationalism, som syftade till att samla alla tyskar i ett rike under åberopande av folkens rätt till självbestämmande. Inför riksdagen den 20 februari 1938 talade H om att över tio miljoner i två grannstater utsattes för svåra lidanden och därför behövde skydd av en världsmakt. Man förkastade Versailles-fördraget som drog nya gränser och tysk upprustning samt förbjöd Österrikes anslutning till Tyskland. Västmakterna sågs som svaga och dekadenta i kontrast mot det starka och sunda Tyskland.

På liknande sätt har storrysk nationalism blivit förhärskande i Ryssland sedan den kommunistiska ideologin förtvinat. Enligt det utrikespolitiska konceptet av 2013 är Ryssland en av maktpolerna i världen, och omfattande skydd av ryska medborgare och ”landsmän” utomlands utlovas. Putin talade 2005 om Sovjetunionens sönderfall som 1900-talets ”mycket stora geopolitiska katastrof”,

¹ Golo Mann, *Deutsche Geschichte 1919-1945*, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main 1958, s. 144.

² Skildringen av Hitlertyskland bygger huvudsakligen på Willian L. Shirer; *Det tredje rikets uppgång och fall*, del 2, Forum, Halmstad 1961, s. 26-197, främst s. 57-97.

eftersom tiotals miljoner ryssar hamnat utanför Ryssland, och 2014 kallade han Ryssland för världens största delade folk. Putin kritiserar också Versaillesfördraget som en orsak till andra världskriget, eftersom det var orättvist mot det tyska folket. Ryssland ser sig åter som starkt och som den ledande försvararen av konservativt kristna och moraliska värden till skillnad från det dekadenta väst. Ryssland har under Putin blivit alltmer auktoritärt och centraliserat och dess massmedia har på senare år blivit välsmorda maktmedel för statsmakten, vilket särskilt märkts under pågående Ukraina-kris.

Båda staterna präglas alltså av maktkoncentration, nationalism och revisionism men det finns också skillnader: Nazismen genomsyrades av ett rastänkande, som särskilt riktade sig mot judar (med alltmer fasansfulla konsekvenser), ser sig Ryssland som en multietnisk stat, där ryssarna är de ledande. Medan Nazityskland förkastade demokratin och dess former och inte hade något att frukta av Österrike som också var auktoritärt, upprätthåller Ryssland en demokratisk fasad samtidigt som statsledningen fruktar demokratiska revolutioner som i Ukraina.

Förberedelser

Hitler började efter sitt makttillträde kraftigt rusta upp landet, återtog Saarland efter en folkomröstning 1935 och införlivade det demilitariserade Rhenlandet 1936, vilket kraftigt stärkte hans popularitet och maktställning. Han konstaterade att västmakterna Storbritannien och Frankrike hade inrikespolitiska problem och inte på allvar motverkade den tyska expansionen utan föredrog diplomati. Hitler slöt allianser med de likaså expansionistiska Japan och Italien, och försäkrade sig om Italiens ointresse i fråga om Österrike genom att bl.a. avstå från anspråk på Sydtyrolen.

På liknande sätt har Ryssland – efter sönderfallet och kriserna på 1990-talet – stadigt ökat sina militärutgifter sedan 2000 tack vare ekonomisk tillväxt och växande energiinkomster, medan EU-länderna minskat sina militärutgifter och flera av dem har på senare år genomlidit ekonomiska kriser. Som motvikt mot EU har Ryssland en tullunion med Vitryssland och Kazakstan, som ska bli en Eurasiatisk union 2015, och f.d. sovjetrepubliker (utom de baltiska) anses ingå i en rysk intressesfär och får inte anslutas till Nato. Som motsvarighet till övertagandet av Saar och Rhenlandet erövrade Ryssland i ett kort krig i augusti 2008 Sydossetien och Abchazien från Georgien, som provocerats att inleda striderna, under förevändning att rädda ryska medborgare från folkmord. En skillnad var dock att områdena efteråt proklamerades som självständiga stater. Trots sin överlägsna styrka kunde Nato inte hindra detta, bl.a. av geografiska skäl och överraskningseffekten.

Vägen till Anschluss

I ett avtal med Österrike 1936 erkände Hitler dess suveränitet och lovade icke-inblandning i inre angelägenheter, medan Österrikes diktator Kurt von Schuschnigg, som försvarade landets självständighet genom förbud av alla

partier, gick med på att föra en tyskvänlig politik och att tillåta nazister på ansvariga poster. Hitler nöjde sig dock inte med detta utan började planera för krig, och österrikiska nazister började med tyskt stöd penetrera staten och tillgripa terror. Den 12 februari 1938 inbjöd Hitler Schuschnigg till ett möte, där han krävde legalisering av nazistpartiet i Österrike, tillsättande av nazistiska ministrar, bl.a. Alois Seyss-Inquart som inrikesminister, och ekonomisk assimilering – annars skulle Wehrmacht rycka in. Schuschnigg accepterade motvilligt detta men utlyste den 9 mars en folkomröstning om landets självständighet den 13 mars, där de dittills förbjudna socialdemokraterna troligen skulle stödja honom. Hitler beslöt då att invadera Österrike och trupper drogs samman. Han krävde att folkomröstningen måste inställas, att Schuschnigg skulle avgå som förbundskansler till förmån för Seyss-Inquart och att denne skriftligt skulle be om hjälp av tyska trupper för att ”återställa ordningen”. För att undvika blodspillan inställde Schuschnigg folkomröstningen och avgick. Seyss-Inquart gick med på en vädjan om hjälp, som tyskarna dikterat, samtidigt som tyska divisioner den 12 mars tågade in under folkets jubel. Dagen efter kom en lag, varigenom Österrike blev en del av Nazityskland. Den 10 april hölls en folkomröstning om Anschluss, varvid 99 % i både Österrike och Tyskland röstade ja. Västmakterna protesterade lamt.

Liksom Nazityskland länge formellt erkände Österrike erkände Ryssland Ukrainas suveränitet och territoriella integritet, så länge det inte tycktes ansluta sig till Nato eller EU. Man nöjde sig med att utnyttja Ukrainas ekonomiska kris för att förmå den relativt proryske presidenten Janukovyjtj att ansluta Ukraina till Tullunionen och den Eurasiatiska unionen, och lyckades med ekonomiska påtryckningar förmå honom att säga nej till ett färdigt associationsavtal med EU i november 2013.

Men då Janukovyjtj efter massakrer på västinriktade demonstranter flydde landet den 22 februari 2014, vägrade Ryssland att erkänna den nya regimen i Kiev och började liksom Hitlertyskland ta till hårdare metoder. En stor militärövning hölls nära Ukrainas gränser. Nya lagar stiftades som underlättade anslutning till Ryssland och användning av militär för att skydda landsmän i hela Ukraina. När invasionen av Krim redan börjat återopade man liksom Nazityskland 1938 (och Sovjetunionen beträffande Tjeckoslovakien 1968) ett brev från den avsatte presidenten, som bad om ryskt militärt ingripande. Man inriktade sig först på Krim, den del av Ukraina, där ryssarna utgjorde en majoritet. De separatistiska grupperna där understöddes och det hävdades att ryssarna hotades av ”neonazisterna” i Kiev.

Till skillnad från det österrikiska fallet hade Ryssland också starka militärstrategiska intressen av Krim, eftersom den ryska Svartahavsflottans viktigaste baser fanns där och dessa nu lätt kunde utnyttjas för att erövra halvön. Med stöd av basernas soldater och förstärkningar från Ryssland tog de proryska separatisterna snabbt kontroll över det regionala parlamentet och andra offentliga

byggnader, samt flygfält. De ukrainska styrkorna avväpnades och inkorporerades utan blodspillan på liknande sätt som den österrikiska armén 1938. En skillnad var dock att medan Wehrmacht agerade helt öppet försökte de ryska förbanden dölja sin identitet. På liknande sätt som i Österrike hölls den 16 mars en snabb ”folkomröstning” på Krim, där ca. 97 % stödde en anslutning till Ryska federationen, och 83 % röstberättigade påstods ha deltagit. Den 18 mars välkomnade Putin resultatet enligt principen om nationell självbestämmanderätt, och den 21 mars trädde anslutningen i kraft. Väststaterna protesterade skarpt men kunde ingenting göra.

Fortsättningen

Anschluss innebar att Österrike döptes om till Ostmark och sedan liksom Tyskland styckades upp i Gaue. Tyska intressen övertog ekonomin, massarresteringar genomfördes och Schuschnigg sattes i koncentrationsläger (men överlevde). Den judiska befolkningen plundrades, flydde eller förintades. Berusad av sina framgångar tilltvingade sig Hitler sedan under vapenhot först de tyskdominerade delarna av Tjeckoslovakien, vilket sanktionerades av västmakterna i München i september, därefter resten av Böhmen-Mähren i mars 1939, medan Slovakien blev självständigt under tyskt ”beskydd”. Samma månad togs Memel tillbaka från Litauen. Först vid anfallet på Polen i september förklarade Storbritannien och Frankrike krig, vilket efter inledande framgångar till slut ledde till Nazitysklands totala nederlag och uppdelning. Österrikarna fick dela detta öde.

Erövringen av Krim innebar att halvön och staden Sevastopol blev två nya beståndsdelar i den Ryska federationen. Invånarna utlovades ekonomiska förbättringar, och till skillnad från det tyskspråkiga exemplet Österrike blev de ukrainska och krimtatariska språken likaberättigade med ryskan. Men krimtatarerna, som mangrant deporterats 1944 och nu motsatte sig inkorporeringen i Ryssland, fortsatte att trakasseras och somliga emigrerade.

Uppmuntrade av denna framgång fortsatte Ryssland pressa den ukrainska regeringen genom att stödja proryska separatister i de östliga regionerna med rådgivare och ”frivilliga” soldater utan uniformsmärken, pengar, vapen och utrustning, samtidigt som hotfulla militärövningar genomfördes nära gränsen. Offentliga byggnader ockuperades, republiker utropades i Donetsk och Luhansk och ”folkomröstningar” om självständighet genomfördes. Men till skillnad från Nazityskland synes Ryssland inte eftersträva ett inlemmande av hela Ukraina – det skulle bli alltför dyrbart – utan i första hand en neutralisering av landet, som skulle förhindra anslutning till EU/Nato, och en federalisering, som skulle försvaga centralmakten och möjliggöra integrering av de mest proryska regionerna med Ryssland. Även om den ryska ledningen avstår från att ingripa militärt i stor skala och manar till förhandlingar, kan separatisterna i östra Ukraina på eget bevåg befästa sin makt och sträva efter en förening med Ryssland, så som ryska chauvinister kräver.

En viktig roll i sammanhanget spelar västmakterna liksom 1938. Visserligen har EU och USA infört politiska ekonomiska sanktioner och hotar att skärpa dem, om Ryssland fortsätter att angripa Ukraina. Frågan är dock om sanktionerna blir tillräckliga. Den ryska ledningen tycks sätta säkerhet och nationell gemenskap före ekonomisk utveckling, och ekonomiska problem kan skyllas på västmakterna.

Det sägs att historien aldrig upprepar sig, men trots vissa skillnader i fråga om geografiskt läge och styrkeförhållanden mellan Tyskland/Österrike och Ryssland /Krim/Ukraina finns det alltså påfallande likheter. Både Tyskland och Ryssland var (är) mer eller mindre auktoritära, hade stormaktsambitioner och besjälades av nationalism och revanschism riktad mot väst. Båda ville behärska eller införliva respektive grannländer under förevändning att rädda ”landsmän”. Båda tillgrip mer eller mindre öppet militärt våld, samtidigt som man för syns skull genomförde ”folkomröstningar”. I bägge fallen kunde/ville inte västmakterna inledningsvis göra mycket motstånd, vilket uppmuntrade nationalisterna att gå vidare. I det nazityska fallet slutade erövringarna med katastrof, i det aktuella ryska fallet är framtiden förstås oviss. Det finns alltså all anledning att instämma i Zubovs avslutande varning till övermodiga ryska chauvinister att inte upprepa Hitlertidens misstag och katastrofer. En skada är redan skedd. Redan i början av Krim-operationen förutspådde Zubov att ukrainarna inte skulle förlåta ryssarnas svek. Han påminde om att i slutet av 1800-talet såg sig både serber och kroater som ett folk, men efter 1990-talets krig är det svårt att finna två folk som så hatar varandra. *Vestigia terrent* (spåren förskräcker)

Rysslands strävan västerut eller Vad hände vid Gangut 1714?

Barbara Lönnqvist, professor emerita vid Åbo akademi

På reklampelare i Åbo kan man läsa om ett av stadens kommande sommarevenemang: ”Gangut Regatta 31.7. – 3.8. 2014”. Gangut? I ett finskt öra låter detta som *dada*, något skojigt, i högsta grad underhållande. På reklamen intill utlovas mycket riktigt konserter på ”Gangut Arena” med kända finska pop-artister. Kanske blir det tango-gangut? Man kan vidare läsa att under regattan arrangeras en tävling för kustskeppare och att staden besöks av ”stora ryska segelfartyg i A-klass”.

Det ”ryska besöket” leder oss till ursprunget för evenemanget – det har gått 300 år sedan slaget vid Hangöudd (*Gangut* i rysk transkription), ett sjöslag som i rysk historieskrivning beskrivits som ”den största segern”. I svensk historieskrivning omtalas slaget vanligen som ”sjöslaget vid Rilax” (efter godset Rilax på andra sidan vattnet från Hangöudd).

”Stor seger – litet nederlag? Perspektiv på sjöslaget vid Rilax 1714” var rubriken på ett seminarium som den 8 maj ägde rum på Sjöhistoriska muséet, Forum Marinum, i Åbo. Ska man *fira* ”ett nederlag” undrade någon i publiken med hänsyftning till sommarens regatta och konsert? Gör staden klokt i att inbjuda ”stora fartyg” från Ryssland i dagens läge, låt vara att de bär mast och segel? Den ryska fyrmastaren ”Krusenstern” deltog ju nyligen i firandet på Krim den 9 maj – ”återföreningen med moderlandet Ryssland”. Vilket budskap bär den med sig till Finland?

Vi ”firar” inte, skyndade sig seminariets arrangörer att påpeka, vi ”uppmärksammar”. Vad var det då som uppmärksammades? Vad finns att säga, forska i, när det gäller en 300 år gammal sjöstrid?

Sjöslaget som för ryssarna blev den ”stora segern” till havs, närmast jämförbar med segern vid Poltava, har inte haft samma genomslagskraft i svensk historieskrivning. Men var det ett ”nederlag”? Svensk Uppslagsbok (1950) skriver att ”striden vid Hangöudd 27/7 1714 är en av de ärofullaste i Sveriges sjökrigshistoria” (Band 8, s. 86). Vad var det då som hände?

Den 27 juli 1714 låg konteramiral Nils Ehrenschöld med en del av den svenska flottan vid Hangöudd i syfte att hindra ryssarna som med sina galärer kommit smygande längs södra Finlands kust för att tränga fram till Åland och vidare till Stockholm och den svenska kusten. Under amiral Apraksins befäl (och med tsar Peter ombord) lyckades ryska flottan runda udden i skydd av dimma och gå till attack mot svenskarna som stängdes in på Rilaxfjärden. Dimman var tät och vad värre var för svenskarna, det var total stiltje. Medan de svenska linjeskeppen stod stilla kunde ryssarna med sina galärer komma allt närmare, även om de besköts och sänktes av svenska kanonkulor. Striden blev häftig, Ehrenschöld sårades och togs till fånga. Men också ryssarna led stora förluster, så stora att tsar Peter tydligen uppgav tanken på att fortsätta expeditionen till Åland och vidare mot Sverige, *den gången*. Svenskarna hade därmed vunnit en ”avväjningsseger”, för att använda ett uttryck från senare finsk historia. Och Ehrenschöld fick komma hem 1721, hyllades som sjöhjälte, befordrades till amiral och blev direktör vid ekonomiverket i Karlskrona.

Att tsar Peter tog ut det mesta för att fira segern märks ännu idag i staden Petersburg. En gata intill Fontanka heter *Gangutskaja ulitsa*, och där ligger en liten kyrka helgad stormartyren Pantelejmon – den 27 juli var hans dag i helgonkalendern.

I dagens Ryssland där ”nationens storhet” igen förts upp på agendan kan *Gangutskaja bitva* åter komma att spela en roll. Därför lyssnade jag med särskilt intresse på den enda ryska historikern som deltog i seminariet i Åbo. Pavel Krotov från Petersburgs universitet lade fram sina *Results and Perspectives of Investigations* på en något svårgenomtränglig engelska. Trots engelskan kunde jag dock detektera den ryska retoriken från sovjettiden. Krotov använde

flera gånger ordet *mistakes* – tidigare historiker hade gjort ”misstag” vad beträffar antalet kanoner, antalet ryssar som deltog, förhållandet mellan ryssar och svenskar m.m. Under det ryska *osjibka* (som var särskilt frekvent i den sovjetiska politiska retoriken) ligger uppfattningen att det finns *en* riktig tolkning, varje annorlunda tolkning är ”fel” (*osjibka*).

I historieskrivning blir en sådan uppfattning ödesdiger – historien förenklas, linjeformas och i sista hand fråntas människorna sin egen personliga historia och påklistras en identitet utifrån. Då röster nu höjs i Ryssland, på högsta nivå, att historikerna bör ”enas” om en ”enhetlig” (*edinyj*) Rysslands historia och de som ser på händelserna ur andra synvinklar betraktas som ”avvikande” (dissidenter) med vissa påföljder, blir varje framträdande av en rysk historiker intressant. I vems läger står han?

Nu visade sig Pavel Krotov, trots sin relativa ungdom, höra till den äldre stammens historiker (representerad även bland svenskar, i synnerhet bland militärhistoriker) där upprandandet av ”fakta” anses vara det väsentliga. Intressantare än uppräknningen av tidigare historikers ”misstag” (hur många var de ryska galärerna? hur många ryssar deltog?) var emellertid Krotovs idéer om vad man nu borde ägna sig åt – ”perspectives of investigation”. Vi borde absolut få reda på *exakt var* drabbningen ägde rum. Var det närmare Rilax-stranden eller var det närmare Draget, det smalaste stället på Hangöudd? Då ryssarna satte upp ett minnesmärke år 1870 ”on the rock Rilaks”, menade Krotov att det förstas där som drabbningen ägt rum. Och nu var det dags för marinarkeologer att söka efter vrak just där, nedanför klippan! Någon navigationskunnig i seminariepubliken undrade om inte minnesmärket snarast sattes upp på en plats som var lätt tillgänglig för 1870 års ryska fartyg? Vattnen norr om Hangöudd är som bekant fulla av grynnor och grund. En annan undersökning som borde företas, enligt Krotov, var *the burial place* – var hade de som gått under i striden begravts? Hos en rysk historiker hade han läst att folket i trakten hade kallat något *the hill of the dead*. Den borde hittas, menade Krotov.

Det intressanta med Krotovs investigationsperspektiv är att de faller inom ett mönster som nyligen aktualiserats i Ryssland. I juli förra sommaren besökte Putin ön Hogland (finskt territorium före 1939), där forskare arbetade inom projektet ”Rysslands sjöhistoriska ära” (*Morskaja Slava Rossii*). Putin understödde projektet och menade: ”Vi tar fram och ärar dem som fallit till lands. Nu är det dags att ära också dem som gått under till havs.” Sedan satte han sig i en liten modul och dök ner för att studera fregatten ”Oleg” som sjönk under en rysk militärovning år 1869. ”Oleg” sänktes alltså av de egna – av misstag får man anta.

Att söka vrakdelar från ett 300 år gammalt sjöslag eller någon icke utmärkt grav på Hangöudd från samma tid passar förstas in i mönstret ”Rysslands ära till sjöss”.

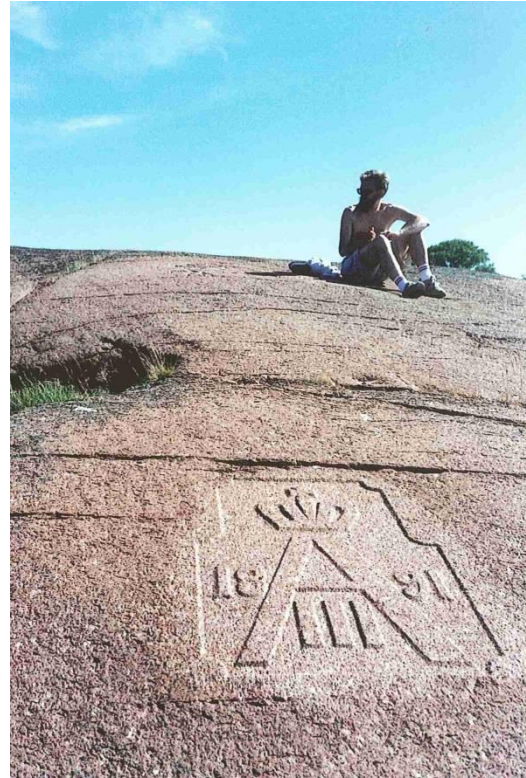
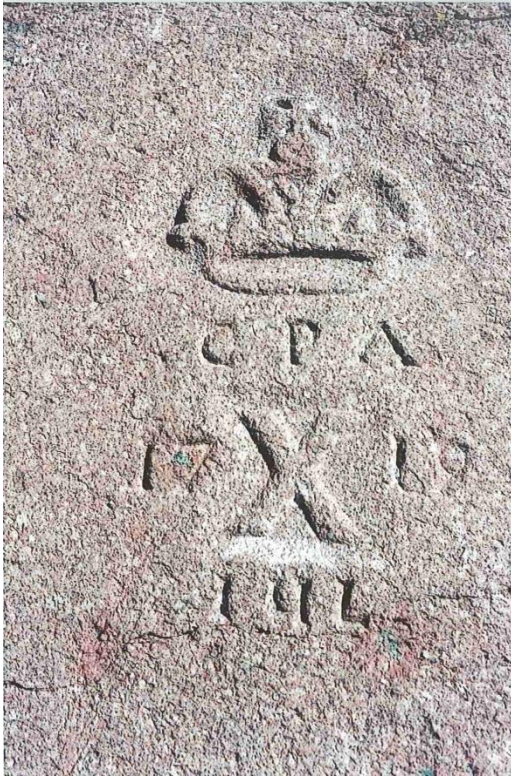
Ett annat, något bisarrt undersökningsprojekt framfördes också av Krotov. Han hade läst en nyligen (1994) utgiven självbiografi, författad av en rysk sjöofficer som under svensk-ryska kriget 1741-1743 kartlade kusten vid södra Finland. Denne M. A. Muravjov berättar att han av sin chef baron von Luberas³ fått veta att tsar Peter före Gangut-striden prövat dra några galärer över Hangöudd på det smalaste stället ("Draget", Dragsviken) på grund av svårigheten att runda den vindpinade udden. Han skulle där, enligt sägnen, själv ha *huggit in ett kors* i en klippa, medan soldaterna försökte dra några båtar över udden. Muravjov får i uppgift att söka efter korset och med hjälp av den lokale lantmätaren hittar han det: ett kors och under det den ryska bokstaven P (pokoj); (*kamen gde byl vysetjen krest gosudarem i pod krestom pokoj*)⁴.

Krotov tyckte nu att det vore viktigt att hitta detta kors, så vi kunde fastställa *var exakt* tsar Peter tänkt dra sina galärer över Hangöudd. Man kan säga att sökandet efter vrakdelar, nergrävda soldater och tsar Peters kors ingår i ett synsätt där den *ryska närvaron* på främmande mark dokumenteras och på så sätt *befästs*: vi var här.

Jag kom då att tänka på en inhuggning som mycket åskådligt visar den ryska flottans närvaro i svenska vatten under Stora ofreden. I juli 1719 ligger tsar Peter med sin flotta i vattnen söder om Åland. Enligt sägnen ser han en dag en av sina soldater sitta och hugga i klippan på en liten holme (numera Ledskär, söder om Lemland på Åland). Peter blir intresserad, beordrar fram bättre redskap och börjar hugga själv. Det som huggs in är ett slags statsvapen där C P A står för Czar Peter Aleksejevitj. Sägner säger att Peter skulle ha yttrat: "Snart kommer det ryska riket att sträcka sig ända hit". Stenhuggarna måste ha arbetat en god stund, eftersom vapnet ännu idag, trehundra år senare, så tydligt syns i granitklippan. (Bild 1)

³ Johann Ludwig Luberas von Pott är av skotsk härkomst och befinner sig i svensk tjänst i Livland, men går över till ryssarna när svenskarna förlorar Livland.

⁴ Jag sökte fram Muravjovs redogörelse på nätet (*Zapiski M.A. Muravjova*) och fann den synnerligen intressant i de partier där han beskriver vad han fick att äta under sina kartläggningfärder längs kusten. Muravjov har ytterst svårt att tugga sig igenom det bröd som finnarna bjuder honom på: en blandning av "mald tallbark, mald fisk och lite mjöl för att få det att hålla ihop". (<http://feb-web.ru/feb/rosarc/ra5/ra5-007-.htm>)

Min familj tog iland med vår båt "M/S Haffsårkesteren" på klippan sommaren 1991 och kunde då konstatera att även ett annat "tsarmärke" fanns inhugget i klippan. (Bild 2) Kejsaren Alexander III seglade gärna omkring i den finska skärgården och uppenbarligen blev han inspirerad av sin föregångares namninskrift. Knappast var det dock tsaren själv som höll i verktygen år 1891.

Pusjkins evigt aktuella poem

Magnus Ljunggren, emeritus professor i rysk litteratur

Nu söker Vladimir Putin återupprätta det sargade imperiet. Inför dess storhet och glans måste individen böja sig. Statstanken har i Ryssland förvisso alltid betytt mer än människan. Så känns nationalskalden Aleksandr Pusjkins drygt 180 år gamla "Bronsryttaren" högaktuell igen – det mest citerade verket i rysk litteratur. Detta poem sammanfattar en till synes evig rysk erfarenhet: undersåtens litenhet inför makten – och tappra försök att vidga sitt utrymme.

"Bronsryttaren" skrevs hösten 1833. Pusjkin hade dragit sig tillbaka till sitt fädernegods från Petersburg – inte minst därför att han kände sig permanent förnedrad, i allt beroende av Nikolaj I. Tsaren hade gjort sig till hans personlige censor och rentav utnämnt honom till kammarjunkare vid hovet för att bättre kunna kontrollera honom. Det var denna plågsamma belägenhet som till slut framtvingade den duell som 1837 ändade hans liv.

Poemet kunde inte tryckas under Pusjkins livstid; symptomatiskt nog gick tsaren med på publicering, med ett fåtal censuringrepp, kort efter hans död. Det blev begärlig läsning för en till huvudstaden just inflyttad femtonåring som tog kolossala intryck och lät det färga hela sitt vuxna romanförfattarskap: Fjodor Dostojevskij.

Pusjkin, en gång revolutionärt sinnad, hade med åren blivit mer konservativ. Han hade fångats av rysk historia och i all synnerhet av tsar Peter – som en gång tagit hans etiopiske förfader i sin tjänst. Det är den ena sidan av saken. Samtidigt bar han på denna växande känsla av förtryck och betryck. Han ger ingen lösning på konflikten mellan makthavare och medborgare – låter i stället förstå att Ryssland kan göra en sinnessjuk.

Poemet sönderfaller i två disparata delar. Först en inledning som hyllar Peters storslagna stadsbyggande vid Östersjön, fönstret mot Europa, utmaningen ”mot den övermodige svensken”. Sedan två kapitel som skildrar Nevans våldsamma översvämning som sätter hela ”artefakten” i gungning och den lille underhug-garens vanmäktiga protest mot tsaren som förlagt sin skapelse just till de osäkra träskmarkerna vid Finska viken.

Pusjkin tycks i den stolta ingressen – på bara ett par sidor – konkludera 1700-talets odeposi. Där hade tsaren-undergöraren lovsjungits i alla tonarter och getts gudomliga dimensioner. Stroferna genljuder av referenser till själva Skapelseberättelsen. De mynnar i några ofta anförda rader som växer ut till ett slags besvärjelse inför vad som komma skall – och nog också var tänkta som ett politiskt alibi:

Var stolt, du Peters stad, och stå
 orubbligt fast som Ryska riket
 och må din seger leda till
 försoning med naturen som besegrats;
 må finska böljor glömma nu
 sin forna fångenskap och hätskhet
 och ej med fåfång vrede störa
 tsar Peter i hans sista sömn!

Litteratur- och språkforskaren Roman Jakobson har visat på hur raffinerat Pusjkin orkestrerar orden. Detta preludium roterar inte minst kring två ordstammar, ”stroj-” och ”grad-”, som står för konstruktion respektive inhägnad, och som med hjälp av olika avledningar oupphörligt varierar och knyts ihop. ”Grad” betyder naturligtvis också ”stad” – den ryska staden är primärt något omgärdat och avgränsat.

Så reser sig Nevan och sköljer fram över hus och människor (i en poetisk efterdyning av vad som verkligen hade inträffat hösten 1824). ”Hon” tycks få eget liv: än liknad vid en febersjuk patient, än vid ett otyglat vilddjur. Sakta –

efter ett fruktansvärt skövlande – drar ”hon” sig tillbaka. Pusjkin anknyter i denna syndafloedsskildring till ett helt annat 1700-tal – till de så kallade gammaltroendes ofärdsprofetior. De hade förbannat Peters hybris. Han var Antikrist, hans stad det nya Babylon – en dag skulle den hemsökas av Guds hämnd.

En av de många hemsökta är Jevgenij, en tjänsteman som drömt om ett ordnat liv med sin Parasja. Plötsligt är hans förväntningar sönderslagna. Hans lilla hus är borta, fästmän drunknad. I sin upphetsade vanmakt följer han flodens exempel. Först antrar han ett marmorlejon vid kajen. Det är som om han ville härma Bronsryttarstatyn vid Senatstorget, Katarinas av skulptören Falconet beställda hyllning till Peter på stegrad häst – som om han ville hävda sin rätt på samma villkor som undergöraren däruppe på sockeln. Sedan går han ännu ett steg längre: han anklagar stadsbyggaren för sin olycka, knyter sin näve framför statyn och utstöter ett ”uzjó” – en ovanlig, aggressiv interjektion som enligt lexikon utlovar vedergällning: ”Vänta du bara!”

Detta lilla ”uzjó” var vad Nikolaj I främst lyfte bort när den postuma publiceringen kom till stånd. Han kände nog alldeles klart vad det anspelade på: unga officerares protest mot tsarmakten i statyns närhet den 14 december 1825, den första revolutionära gnista som tänts i landet – ett år efter översvämningen. Nikolaj hade, nytillträdd, sett till att revoltörerna som ville ha en konstitution bestraffades med exempellös hårdhet. Fem av ledarna avrättades, andra skickades till Sibirien på 30 år. Flera av dem var (den lyckligtvis vid den tidpunkten förvisade) skaldens vänner.

Jevgenij är snart på väg in i ett deliriskt tillstånd. Skräckslagen ser han hur statyn får liv, lämnar sitt underlag och far ut i staden för att krossa rebellen. Till sist påträffas han död ute på någon av Nevans öar. Både han och floden har alltså tvingats till reträtt – men vad poemet antyder är att vare sig element eller undersåtar är kuvade för gott. Nya och än farligare myterier är att vänta.

Pusjkin hade, som sagt, alltmer kommit att respektera Peters reformverk och ryska statstanke. I ett centralt inledningsavsnitt skildrar han imperiesymbolens attraktionskraft:

Dig, Peters skapelse, jag älskar:
 din stränga, sköna byggnadsstil
 och Nevafloden bred och mäktig,
 dess stränder blanka av granit
 och dina räcken smidesmönster,
 din vita, tankfullt stilla natt,
 ditt genomskinligt klara dunkel
 då jag kan sitta i mitt rum
 och se att skriva utan lampa
 och lika tydligt se de stora

palatsen utmed öde stråk
och Amiralitetets nål
som glänser blank.

Men samtidigt kunde han i privata brev från Boldino formulera sitt intensiva hat till huvudstaden, den ”svinaktiga”, som tycktes vilja kväva honom. Han var väl medveten om att den hade uppförts av trälar, delvis av svenska krigsfångar som gått under i dyn när bygget forcerades. Den speglade således inte bara tsarsamhällets instabilitet, den visade också på dess förljugenhet: en prålig fasad över människoförakt och armod.

Pusjkins efterföljare tog självklart fasta på ”Bronsryttarens” apokalyptiska syftning. Hos Nikolaj Gogol i ”Kappan” är den tilltryckte ”tjinovniken” Akakij på samma sätt som Jevgenij i union med det petersburgska ruskvädret när han som en vålnad tar ut hämnd på överheten. När Raskolnikov i Dostojevskijs ”Brott och straff” irrar runt i stenöknen skönjer han vid ett tillfälle en linje på en husvägg som markerar hur högt Nevan tog sig under översvämningen 1824 – som om dess uppror åter hade en direkt förbindelse med hjältens förtvivlade, här rent brottsliga självhävdelse. I ”Ynglingen” frågar sig berättaren Arkadij om inte bronsekipaget en dag i framtiden ska bli kvar där i träskmarkerna när fantomstaden plötsligt lyft och försvunnit upp bland molnen.

I symbolisten Andrej Belyjs roman ”Petersburg” - utkommen för jämnt hundra år sedan, med den revolutionära oktoberdramatiken 1905 i blickfånget – jagar Ryttaren fram genom spökstaden mest varje natt. En botfärdig bombkastare faller för hans fötter och söker styrka att göra upp med terrorismens destruktiva anförare genom att i en delirisk vision smälta Peters kokande brons i sina ådror. Sedan mördar han terrorchefen och äntrar så liket i Bronsryttarställning, komplett galen. Berättaren utbrister – som en annan Jevgenij: ”Petersburg, Petersburg! Höljd i dimma har du förföljt också mig med dina tomma hjärnpöken: du är en hårdhärtad plågoande, en jagande fantom; i många år har du hetsat mig; också jag har sprungit längs dina fasansfulla prospekter.”

Så småningom var det dags för Majakovskij att just inför 1917 års februari-revolution och tsarabdikationen låta en sorgsen Peter med häst stappla in på hotell Astoria i ”Den sista Petersburgssagan”. Den stackars kraken står där i baren och tuggar på sugrör, oskadliggjord, harmlös.

Efter bolsjevikernas oktoberkupp stuvade Belyj om i sin roman. Nu förklarade han att Ryttaren hade jagat sina underhuggare ”från december till oktober”, det vill säga från 1825 till 1905 (läs: 1917) – men äntligen var hetsloppet till ända. Det var nu inte sant. För Pusjkins symbolmönster fortsatte självklart att generera dikt under de sovjetiska fasorna.

I Andrej Bitovs roman ”Pusjkins hus” är invånarna i staden förvandlade till kuvade ”Bronsmänniskor” – en kontamination av titlarna *Mednyj vsadnik* (Bronsryttaren) och *Bednyje ljudi* (Arma människor) hos Dostojevskij.

Pusjkins poem bär mäktigt vittnesbörd om nationens kluvenhet. Inför det i Kremls ögon skrämmande Ukraina-exemplet ser Putin till att likrikta massmedier, ställa demonstranter inför rätta, begränsa nätfriheten och spionstämpla ideella organisationer. Allt till gagn för statsnytta och imperiedröm - och, givetvis, för härskarens personliga maktambitioner. Upproret fruktar han som ingenting annat.

Översättningar av Hans Björkegren (ur ”Rysk dikt från Derzjavin till Brodsky”)

Recension:

Bohumil Hrabal: Den lilla staden där tiden stannade

Översättning: Mats Larsson. Aspekt förlag

Olof Kleberg, redaktör

Skulle man få tag i *Den lilla staden där tiden stannade* som ljudbok och inte veta något om författaren skulle man kanske komma att tänka på Torgny Lindgren. Ordflödet, den realistiska miljön som snabbt ger vika för fantastier, skrönor, originalen som uppträder kraftfullt utan mycket krusande för omgivningen... det stämmer. Men så är det sådant som ölet, lövträden, folkvimlet, minnet bakåt...

Nej, detta är inte Lindgren utan en urtypisk tjeckisk roman av en av Tjeckiens mest älskade författare, Bohumil Hrabal, född 1914 – han skulle alltså i år ha fyllt 100 år (men dog 1997). Alltför lite uppmärksammas utanför Centraleuropa.

Den lilla staden där tiden stannade skrev Hrabal under åren efter den sovjetiska invasionen i Tjeckoslovakien 1968, då han hade skrivförbud. Liksom de flesta av landets många samhällskritiska författare som slog igenom tidigare på 1960-talet: Havel, Kundera, Klíma, Vaculík...

Hrabal var inte alls så politisk som de – men heller ingen vän av positiva hjältar, sovjetisk socialism eller ens realism. I några böcker under början av 1960-talet utvecklade han en oefterhärmlig, flödande folklig absurdism med rötter tillbaka till Jaroslav Hašek, han med *Soldaten Švejk*. Hrabals lilla roman *Låt tågen gå* filmades av Jiří Menzel och fick en Oscar 1967, genombrottet för den tjeckiska filmvägen

Men sedan alltså tystnad. Under åren 1970-73 skrev Hrabal några av sina allra bästa böcker, däribland *En alltför högljudd ensamhet* (som kom på svenska

2006) och *Den lilla staden där tiden stannade*, den som nu kommer ut i Mats Larssons utmärkta översättning.

De böckerna fick aldrig ges ut under kommunismen. De var knappast samhällskritiska men helt avvikande från censurens direktiv. Både när det gäller ämnesval och människoskildring. Efter en omdiskuterad halvhjärtad avbön fick Hrabal så småningom ge ut några böcker, friserade av censuren och utan den riktiga glöden.

Liksom Torgny Lindgren har Hrabal ett budskap under de mångordiga fabuleringarna och lätt absurda händelserna. Det handlar om vår civilisation, möjligheterna att överleva trots så många onda krafter som agerar överallt, utrymmet för individen bland kollektivistiska fanfarer.

På svenska finns Hrabal faktiskt redan med en rad böcker, bland annat har Mats Larsson själv (på olika förlag) översatt trilogin *När seklet var kort*, *Den ljuva sorgen* och *Harlekens miljoner*. Den nya boken ger han ut på Aspekt förlag, som han driver tillsammans med två andra entusiaster för tjeckisk kultur. Aspekt har de senaste åren introducerat en rad nyare tjeckiska författare på svenska.

En alltför högljudd ensamhet handlar om Haňt'a som i 35 år jobbat på en pappersåtervinningscentral men som blir arbetslös när nya moderna pressar och entusiastiska unga arbetare tar över. Den nya socialistiska tiden har kommit. Men egentligen är bokens tema hur den gamla europeiska kulturen mals sönder och pressas samman: Goethe, Schiller, Kant, Schopenhauer... och så en dag också Stalins skrifter, när han blivit politisk obekvämt.

Den nya tiden bankar också på porten i *Den lilla staden där tiden stannade*. Motivet har Hrabal som så ofta i sina böcker tagit från sitt eget liv. Här handlar det om ölbryggeriet i den lilla staden Nymburk, där hans far Francin är energisk förvaltare och hans farbror Pepin en lika energisk pratmakare. Pepin jobbar som vanlig bryggeriarbetare men gör ”revolution” en gång i kvartalet, festar upp alla besparingar, charmar alla kvinnor och skroderar om bedrifter.

Det är mellankrigstid, 1920- och 30-tal, i Tjeckoslovakien som just blivit en självständig demokrati. Men Pepin minns med saknad det gamla Österrike med kejsar Frans Josef i det rike som tjeckerna nyss hade tillhört. Hans historier rör sig ofta i den habsburgska tiden, inte minst om den ”segerrika” österrikiska armén – likheten med Hašek är slående.

Hrabal skildrar en idyll, en manlig idyll där kvinnorna är angenäma men inte har mycket att säga till om. Det kunde ha blivit nattståndet men skrivs med sådan humor och berättarfart att man måste kapitulera.

Men idyllen består inte. Nazityskland ockuperar Tjeckien, en österrikisk ingenjör, herr Friedrich, kommer till staden, det ska nämligen bli ammunitionsfabrik i maltlogen, han går på värdshuset som andra – men där förstår plötsligt ingen tyska längre. Och när riksprotektorn Heydrich, ockupanternas chef, skjuts i Prag

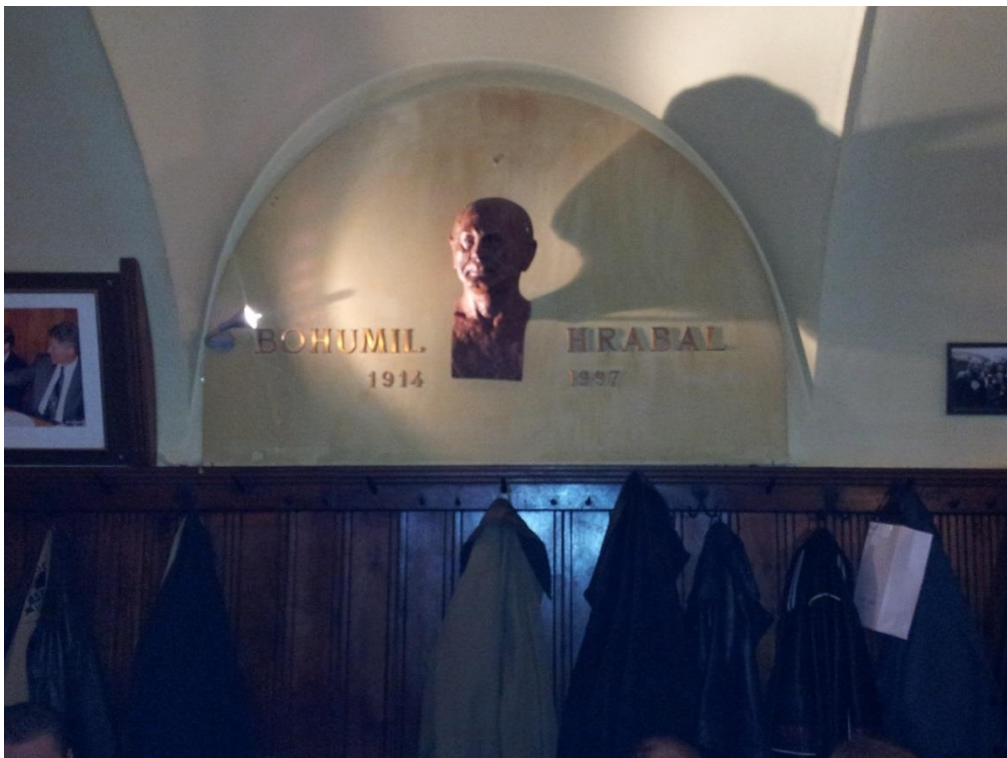
och alla nöjen ska stängas – då dansar farbror Pepin hela natten på värdshuset. Och munhuggs med ingenjören: Om vi bara haft den österrikiska armén här så skulle vi ha segrat och drivit nazityskarna tillbaka till Berlin. Nej, det skulle ni inte alls, ropar ingenjör Friedrich. Grälet fortsätter, Pepin anmäls förstås – men polisen ser till att ingenting görs. Och så fortsätter grälet om vem som skulle segrat – tills ingenjör Friedrich måste ge sig av när den tyska fronten viker.

Allt går vidare. De sovjetiska befriarna kommer, farbror Pepin dansar bättre än kosackerna – det ser ljusst ut. Men så tar kommunisterna över, pappa Francin får sluta som bryggeriförvaltare (”du var hygglig men bröt mot klasskampen”), Pepin pensioneras. En ny tid börjar ... nu kommer de stora mötenas tid, borta är borgerliga företeelser som julmarknader, föreningsutflykter, maskerader, sångföreningen, hasardspel på krogen...

Tiden stannar för dem som var aktiva på demokratins tid, de blir äldre, allt försjunkar, man sysslar med sitt eget. Däruppe sker stora förändringar men under ytan, i den lilla staden Nymburk, ändras inte livet i grunden.

På så sätt blir denna varmhjärtade bok en skildring av den lilla staten där tiden stannade, Tjeckien där så mycket förblev sig likt i livshållning och människosyn – och i det ständiga surret över ölen på värdshuset.

Artikeln är en något förlängd version av en recension, publicerad i Västerbottens-Kuriren

Byst på pivnice *U zlatého tígra*, ett av Hrabals favorittillhåll i centrala Prag.
Foto Ingmar Oldberg.

Östbulletinen, nr. 2, 2014, årgång 18

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2014.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida: <http://www.sallskapet.org>